

daad en gedachte

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

24ste JAARGANG, NUMMER 7, JULI 1988

daad en gedachte

Bij elke bijzondere handeling gaat het denken aan het doen vooraf. Bij het handelen van klassen of massa's blijkt de betekenis van het handelen pas achteraf. Hier gaat de daad vooraf aan het begrip.

Theo Maassen

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

GEEN VASTE ABONNEMENTSPRIJS

DE UITGAVE ZAL WORDEN BEKOSTIGD UIT
VRIJWILLIGE BIJDAGEN

Redactie en administratie:

Schouw 48-11
8232 BD Lelystad
Postgiro 30 76 95

NOGMAALS: DE KLASSENSTRIJD IN POLEN

Er mag in Polen aan veel zaken gebrek zijn, zeker niet aan strijdlust van de Poolse arbeiders, zo eindigden wij het artikel dat in ons juni-nummer werd gepubliceerd. Toen wij het schreven – eind april – was de strijd tegen de sterke stijging van de levensmiddelenprijzen nog in volle gang. Wat er sindsdien gebeurd is heeft wel bewezen, dat de werkende klasse in dat land inderdaad buitengewoon strijdvaardig is en zich, wanneer zij eenmaal de strijd voor haar belangen heeft aangeboden, niet snel laat intimideren. Of het woord 'strijdlust' dat wij de vorige keer bezigden wel het juiste woord is om datgene aan te duiden en te beschrijven, valt echter te betwijfelen. Wat de Poolse werkers bezielt is niet zozeer strijd-l u s t , dan wel strijd-n o o d z a a k , gelijk overigens voor iedere arbeidersklasse geldt. Voor die in Polen moet daaraan worden toegevoegd, dat het voor haar een zéér bittere noodzaak is.

Het is ongetwijfeld de bittere noodzaak van het verzet geweest, die gemaakt heeft dat de stakende arbeiders van de staalfabriek Nowa Huta hun bezetting van het bedrijf hebben voorrgezét ook nadat de Poolse rechter hun aktie volstrekt onwettig had verklaard. Het is dezelfde bittere noodzaak geweest die maakte, dat ze onverschrokken bleven volhouden onder de dreiging van een gewelddadig optreden van leger en oproerpolitie.

Op het tijdstip dat wij onze vorige beschouwing over de Poolse gebeurtenissen op papier zetten, zag het er naar uit, dat de direktie van de staalfabriek tot een kompromis bereid was. Weliswaar wenste zij geen gevolg te geven aan de eis tot weer in dienst nemen van ontslagen militanten, maar zij gaf duidelijk te kennen, dat over de looneisen te praten viel. Vrijwel terstond nadat wij ons opstel hadden afgelsoten liepen de onderhandelingen tussen direktie en stakingskommittee volledig vast. Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken, dat dit niet zozeer het gevolg is geweest van een plotselinge verharding van de standpunten der bedrijfsleiding, dan wel een gevolg van een interventie van de kant van de regering.

De situatie waarin Jaruzelski en de zijnen eind april, begin mei waren geraakt was uitermate moeilijk. Wat zij in ieder geval en tot elke prijs wensten te voorkomen was het ontstaan van een situatie die ook maar enige overeenkomst zou vertonen met de toestand van eind augustus 1980 toen minister Jagielski in Gdansk in feite kapituleerde voor de stakers van de Leninwerf. Eind april, begin mei van dit jaar 1988 zag het er even naar uit dat de geschiedenis zich zou herhalen toen weliswaar geen minister, maar wel een lid van het Poliburo zich naar Nowa Huta begaf om te bemiddelen.

Uiteraard weten wij niet, hoe het door hem gevoerde overleg verlopen is en we weten zelfs niet of het wel tot overleg is gekomen. Wat we wel weten is, dat juist op dit moment de situatie zich drastisch wijzigde.

Zoals onze lezers weten waren er vrijwel tegelijkertijd met de bezetting van Polens grootste staalfabriek ook, geheel spontaan net als deze, stakingen geweest bij het openbaar vervoer in twee Poolse steden. Daaraan was snel een einde gekomen doordat de direkties van de vervoersmaatschappijen vrijwel meteen door de knieën gingen en de looneisen inwilligden. Meteen daarop, de bezetting van Nowa Huta was nog in volle gang, brak er een spontane staking uit in de ietwat kleinere staalfabriek van Stalowa Wola. Die duurde eveneens maar kort omdat ook daar terstond aan de verlangens van de stakers tegevoetgekomen werd. De snelheid waarmee een en ander geschiedde valt wellicht hieruit te verklaren dat aan de aktie van de trambestuurders en buschauffeurs en van de staalarbeiders reeds verscheidene stakingen in kleinere bedrijven vooraf waren gegaan. Wat men trachtte te bereiken scheen het, was het verhinderen van het ontstaan van een *s t a - k k i n g s g o l f*. Voorkomen moest worden, dat allerlei stakingen tegelijkertijd door heel Polen zouden uitbreken en op die wijze als het ware een algemene staking van onderop zou ontstaan.

Van onderop, zeggen wij. Want daaromtrent laten de berichten uit Polen geen enkele twijfel, de stakingen ontstonden spontaan, niet op aandrang van het verboden vakverbond 'Solidariteit' – dat door de stakingen verrast werd – en al evenmin op aandrang van het officiële vakverbond. Wel was het zo – en daarop hebben we de vorige keer al gewezen – dat leden en vertegenwoordigers van dat officiële vakverbond in een bepaald geval zitting namen in het stakingskommittee. Ons is opgevallen dat bij al deze spontane akties van de Poolse arbeiders, geboren uit materiële nood en uit omstandigheden die zo mogelijk nog slechter waren dan die van 1980, eisen werden gesteld die in hoofdzaak van materiële aard waren. Om loonsverhoging ging het, omdat als gevolg van de prijsstijgingen en de inflatie het water de Poolse arbeiders tot aan de lippen was gestegen. Zeker, daarnaast werden ook eisen gesteld ten behoeve van ontslagen kameraden. Maar de eis tot erkenning van het illegale vakverbond 'Solidariteit' doemde pas later op. Die eis werd niet, althans aanvankelijk niet, in Nowa Huta of door het stakende vervoerspersoneel gesteld.

Tot op een zeker moment leek de tegenpartij uitsluitend zijn toevlucht te nemen tot de taktiek van zo snel mogelijk de looneisen in te willigen, dan blijft het zo, dat er telkens maar sprake is van een geïsoleerd of lokaal konflikt. Het was de tijd waarin regeringswoordvoerder Jerzy Urban aan ieder die het horen wilde de verzekering gaf, dat het zo'n vaart niet liep, dat de stakers weinig steun kregen, dat de dagen van 1980 beslist niet waren weergekeerd. Er viel voor het tegendeel wat te zeggen, er viel ook wat te zeggen voor zijn gelijk.

Bij de tot dan toe gevolgde en hierboven zojuist beschreven taktiek paste de bereidheid van de direktie van de staalfabriek Nowa Huta tot inwilliging van de looneisen. Maar nadat de vervoersdirekties en de direktie van Stalowa Wola al waren voorgegaan ontstond de vraag of een eveneens toegeven aan wat de bijna 30.000 arbeiders van Nowa Huta wilden inderdaad tot lokalisering van de arbeidsonrust zou leiden. Was het niet zo, dat deze stakers, bewust van hun macht, nieuwe eisen waren gaan stellen op het eerste teken dat de direktie wel wijken wilde? En zou het niet zo kunnen zijn, dat met een toegeven aan deze stakers het hek van de dam zou raken en juist een stakingsgolf zou komen opzetten die men tot dan nog had weten te keren?

We zijn er ons van bewust dat dit spekulaties zijn, spekulaties, mede als gevolg van de omstandigheid, dat tot nu toe de informatie omtrent de Poolse stakingen nog op geen stukken na volledig is. Maar het blijft een feit, dat de rol van Politburolid Miodowicz niet dezelfde is geweest als die van Jagielski destijds. Het is ook een feit, dat er alom sprake

was van een harde opstelling, nadat eenmaal ook de arbeiders van de Leninwerf in Gdansk aan de akties waren gaan deelnemen en Jerzy Urban zijn krampachtige pogingen om de zaak te bagatelliseren wel moest opgeven.

Met de jongste staking op de Leninwerf hebben wij moeite. Dat wil zeggen: we kunnen haar niet zo eenvoudig karakteriseren als de stakingen bij de twee staalfabrieken, die bij het openbaar vervoer of die welke daaraan vooraf waren gegaan. Deze stakingen, dat lijdt geen twijfel, waren spontaan en waren voorbeelden van zelfstandige strijd. Dat zouden we van de jongste staking op de Leninwerf niet zonder meer willen beweren. Lech Walesa, we wezen er vorig maal reeds in het kort op, liet een oproep tot deze staking en tot staking op de andere werven aan de Oostzeekust uitgaan. Nu weten we zeer wel, dat arbeiders niet zomaar blindelings op de een of andere oproep de arbeid neerleggen. Wat echter opvalt is dat niet op alle werven aan de Oostzeekust van Polen is gestaakt, maar enkel op de Leninwerf, waar Wech Walesa nog altijd werkt en waar hij een — naar onze mening niet gerechtvaardigde 1) — enorm grote populariteit geniet. Bovendien, en we vinden dat heel typerend, werd door de stakers van de Leninwerf naast een looneis bovendien ook de eis gesteld dat de overheid het illegale vakverbond ‚Solidariteit’ moest erkennen.

Als we de staking op de Leninwerf moeten typeren, dan aldus, dat zij een mengsel was van een staking van onderop en een door ‚Solidariteit’ uitgeroepen staking en dat de eisen van de stakers dat ook weerspiegelden. Was de bezetting van de staalfabriek Nowa Huta al iets dat de situatie voor de regering riskanter maakte dan zij aanvankelijk scheen, met de eisen die op de werf in Gdansk werden gesteld begon een ontwikkeling die uit de hand dreigde te lopen. Dit was des te meer het geval toen er in de hoofdstad Warschau en aan de universiteit aldaar met demonstraties uiting werde gegeven zowel aan sympathie voor de stakers als aan sympathie voor ‚Solidariteit’. Van dat moment af stond de regering, die zich geen prestigeverlies kon veroorloven, met de rug tegen de muur.

Het is, uit wat de kranten melden, soms moeilijk om konklusies te trekken. Wij kunnen ons echter niet aan de indruk onttrekken, dat de belangstelling voor ‚Solidariteit’ onder de Poolse arbeiders geringer is geworden, dat het vooral intellektuelen en niet tot de arbeidersklasse behorende burgers zijn, die telkens weer voor het verboden vakverbond demonstreren of op andere manier in aktie komen of pleiten. Dit feit vormt volgens ons de verklaring waarom het ditmaal, ondanks de hoogst explosieve situatie in Polen, anders is verlopen dan acht jaar geleden. Toen verbreidden de spontane akties van de arbeiders zelf zich als een lopend vuur over het land, lang voordat eind augustus ‚Solidariteit’ was ontstaan. Toen dat vakverbond er eenmaal was, drong het op matiging aan, poogde het zoals iedere vakbeweging, de arbeiders weer in z'n greep te krijgen. En ook nu hebben wij uit de mond van Lech Walesa geluiden gehoord, die meer weg hadden van pogingen de arbeiders stoom te laten afblazen, dan van vurige oproepen tot aktie.

Na de oprichting in 1980 heeft Lech Walesa en heeft ‚Solidariteit’ meer dan eens het aanbod gedaan om met de regering samen te werken en Walesa heeft zich niet ontzien om een staking in de traktorenfabriek in Ursus te breken. Dezelfde traktorenfabriek waar ditmaal, nog nadat de werf in Gdansk plat ging, uit solidariteit met Nowa Huta kort werd gestaakt. Op een aanbod tot samenwerking is Jaruzelski echter nimmer volledig ingegaan. Inplaats daarvan werd destijds de staat van beleg afgekondigd en werd nu in Nowa Huta naar geweld gegrepen, zo goed als er in Warschau en elders werd ingeknuppeld op demonstranten. Maar nog nooit zijn de moeilijkheden waarvoor een heersende klasse zich door

1) Men zie hiervoor: Henri Simon, *Regering, partij en ‚Solidariteit’ tegen de Poolse arbeiders*. De Nederlandse vertaling van deze oorspronkelijk in het Frans geschreven brochure, is in 1981 door ons uitgegeven. Voor belangstellenden zijn nog altijd exemplaren beschikbaar. Toezending volgt na storting van f 6,50 op ons giro-nummer, onder vermelding ‚Brochure Polen’.

het optreden van de arbeiders geplaatst zag door welke vorm van geweld ook opgelost. Een oplossing voor de economische moeilijkheden van Polen biedt dat geweld al evenmin. Jaruzelski zal dat ongetwijfeld nog ervaren.

— o —

WIE OF WAT VERTEGENWOORDIGT GORBATSJOV EN WAT IS HET WEZEN VAN PERESTROJKA?

ANNA SANDOR, de Hongaarse publiciste, die aan de Karl Marx Universiteit in Boedapest economie studeerde en sinds 1977 voor diverse Nederlandse bladen commentaren levert op ontwikkelingen in Oost-Europa, heeft Michail Gorbatsjov een *manager* genoemd 1). Beter, zo lijkt ons, kan hij moeilijk worden gekarakteriseerd. Ooit gold wijlen Anastas Mikojan als de typische vertegenwoordiger van het Oost-Europese managerdom, dat de Joegoslaaf Milovan Djilas, lang geleden reeds, als een 'nieuwe klasse' omschreef. Gorbatsjov is dat in nog veel sterker mate. De man heeft rechten gestudeerd, staat in nauw contact met vooraanstaande figuren uit de Russische intelligentsia 2) en heeft totaal niets weg van een bureaukraat. Maar het is niet zo, dat hij de drijvende kracht is die op hervormingen aanstuurt. Het is veeleer zo, dat tengevolge van de dringende noodzaak tot hervormingen Gorbatsjov naar de voorgrond is gedreven. Daarbij gaat het om hervormingen die geenszins de positie of de macht van de nieuwe heersende klasse aantasten of inperken, doch integendeel om hervormingen die haar positie bevestigen en haar macht verstevigen. Dat dit alles zo is, daarvan vindt men onder andere het bewijs op zowat iedere bladzijde van Gorbatsjovs boek *Perestrojka* dat vorig jaar ook in Nederlandse vertaling is verschenen.

Het Russische woord 'perestrojka' betekent 'herstructurering' of 'hervorming'. In het aldus getitelde werk — waarin alle onderwerpen die Gorbatsjov voordien in tal van redevoeringen had aangesneden op vrijwel dezelfde wijze worden behandeld — geeft de auteur al op een van de eerste bladzijden aan, wat men onder 'perestrojka' moet verstaan. Het is ook volgens hem een dringende noodzaak 'die voortkomt uit ingrijpende ontwikkelingsprocessen' in de samenleving, die 'rijp is voor een verandering'. Hij voegt eraan toe, dat de behoefte daaraan 'al heel lang bestaat'.

De behoefte waarvan Gorbatsjov spreekt werd inderdaad zo'n kwarteeuw geleden al gevoeld door Alexej Kosygin, die toentertijd — na de val van Nikita Kroestsjov — de tweede man van Rusland was. Ook Kosygin, nauw bevriend met Mikojan en een typische manager gelijk deze, wilde veranderingen die erop neerkwamen dat zijn klasse meer armslag zou krijgen. Kosygin konstateerde een economische crisis en wilde — om die het hoofd te bieden — aan de managers meer zelfstandigheid toekennen ten koste van de centrale planning 3).

De overeenkomst tussen zijn denkbeelden en die welke in het boek van Gorbatsjov worden ontwikkeld springt in het oog. Aldaar is sprake van 'economische mislukkingen', 'stagnatie', 'afnemende economische groei' en soortgelijke verschijnselen die tot 'de enig mogelijke konklusie' voerden, 'namelijk dat het land aan de rand van een crisis stond'. De hervorming, die een eind moet maken aan de stagnatie en de dreigende crisis moet afwenden is gebaseerd, schrijft Gorbatsjov, 'op een ingrijpende vergroting van de onafhankelijkheid van ondernemingen, hun overgang naar volledige zelfstandigheid op het gebied van financiële verantwoording en financiering'. Hij maakt er geen geheim van, dat dit gepaard

zal gaan met minder centrale planning.

Dat de visie van Kosygin en die van Gorbatsjov zoveel met elkaar gemeen hebben vormt er een duidelijke aanwijzing voor dat ze niet in hun respektievelijke hoofden, maar in de Russische samenleving zijn ontstaan, dat wil zeggen: in verscheidene hoofden tegelijkertijd. Voor wat ‚perestrojka’ betreft kan dat moeilijk worden betwist. Toen in 1986 een Russisch partijkongres werd gehouden, kondigde Gorbatsjov daar géén economische hervormingen aan. Het kongres was nog maar koud afgelopen of Abel Aganbegjan, een bekend econoom, verbonden aan het economisch instituut van de Sovjet-Akademie van Wetenschappen in Novosibirsk en tevens economisch adviseur van het Kremlin, verklaarde dat hetgeen Gorbatsjov als economisch beleid voor ogen stond op geen stukken na beantwoordde aan hetgeen er was vereist..

Nodig was, zo betoogde hij, een ‚ingrijpende hervorming’. Andere economen, medewerkers van Aganbegjan, hadden inmiddels al zowel schriftelijk als mondeling vooruitstrevende denkbeelden ontwikkeld en zich kritisch uitgelaten over de in Rusland bestaande economische structuur. Heel erg radikaal waren die denkbeelden overigens nog niet. Spoedig echter gingen weer anderen, zoals de econoom Otto Latsis – in het blad *Moskovskije Novosti* – en de econoom Sjmeljov – in het maandblad *Novyj Mir* – een heel eind verder. Zij pleitten voor minder planekonomie en meer markteconomie, voor het opheffen van verlieslijdende bedrijven, voor concurrentie – zowel tussen de Russische bedrijven onderling als tussen deze en bedrijven in het buitenland –, voor bankhervorming en voor een reeks andere ingrijpende wijzigingen. Ze maken (nog) niet allemaal maar wel in belangrijke mate deel uit van wat thans het ‚perestrojka’ wordt aangeduid.

‚Perestrojka’ is bepaald niet kant en klaar door Gorbatsjov gepresenteerd. ‚Perestrojka’ heeft stukje bij beetje vorm gekregen en veel wijst erop, dat Gorbatsjov soms meer degene was die ‚geschoven’ werd dan degene die ‚schoof’. Datzelfde geldt ook voor ‚glasnost’, de ‚openheid’, de ‚verandering in het denken’ en in het politieke klimaat. Gorbatsjov, die in zijn jonge jaren een vurig Stalinist was, is slechts aarzelend de weg naar ‚glasnost’ opgegaan. Nog in 1986 verklaarde hij in een bijeenkomst met Russische schrijvers, dat bij het beoordelen van de Stalintijd de grootste terughoudendheid en voorzichtigheid was geboden. Een jaar later, op 10 juli 1987, sprak hij de woorden die men in zijn boek *Perestrojka* terug kan vinden: ‚We moeten nooit vergeven of goedpraten wat er in 1937 en 1938 is gebeurd. Nooit! Zij die toen aan de macht waren zijn de schuldigen.’ Maar dat gebeurde nadat hij, eerder dat jaar, bij wijze van spreken een stevige por in de rug gekregen had.

Op 13 maart ’87 publiceerde de *Pravda* een artikel van een zekere Georgi Smirnov, een van Gorbatsjovs adviseurs. Smirnov betoogde daarin, dat Kroestsjov na het beroemde twintigste partijkongres een begin poogde te maken met decentralisatie en democratisering opdat er een einde zou komen aan de economische stagnatie. Het was volgens Smirnov een beleid dat als het ware werd voorgeschreven door de maatschappelijke realiteit. Maar de tegenstanders van Kroestsjov staken er een stokje voor en brachten hem ten val. De strekking van het stuk was duidelijk: men diende terug te keren naar datgene waartoe het twintigste partijkongres en de daar geuite kritiek op Stalin een eerste aanzet had gevormd 4).

Smirnov leverde min of meer de theoretische grondslag voor het proces van ‚perestrojka’. Zoals iedere theorie was ook de zijne minder een program dan wel een weerspiegeling van de zich werkelijk aandienende ontwikkeling. Wat ook de politieke gevolgen van die ontwikkeling mochten zijn, in eerste instantie was het een economische ontwikkeling, waarbij het onmiskenbaar ging om grotere produktiviteit. In zijn boek betoogt Gorbatsjov dat ‚openheid’ en een ‚nieuwe manier van denken’ de voorwaarden zijn voor het welslagen van ‚perestrojka’. Wij zien het inderdaad onlosmakelijke verband anders. Niet door

een nieuwe manier van denken zag men de noodzaak van economische hervormingen. Uit hun noodzakelijkheid werd een ‚nieuwe manier van denken’ geboren; die manier van denken was er een begeleidingsverschijnsel van.

In een Nederlandse krant is nog niet zo lang geleden opgemerkt, dat het moeilijk te verklaren valt, dat door een centraal kommittee dat een groot aantal uitgesproken tegenstanders van ‚perestrojka’ telt uitgerekend Gorbatsjov tot sekretaris-generaal van de partij gekozen werd. Maar die moeilijkheid bestaat alleen dan wanneer men ‚glasnost’ en ‚perestrojka’ als de persoonlijke visie van Gorbatsjov beschouwt, een visie die hij moet trachten ingang te doen vinden en die hij tegen kritiek en obstructie zou moeten verdedigen. Het is waar, dat men door de voorstelling van zaken die Gorbatsjov in *Perestrojka* geeft, door de manier ook waarop dat boek is geschreven, door de toon ervan en het taalgebruik, deze indruk krijgt. Maar die indruk is verkeerd. Dat blijkt onder andere hieruit dat de zoveel slachtoffers vergende, door Staling doorgevoerde, kollektivisatie in de landbouw, waarop in april 1987 scherpe kritiek werd geleverd in de *Literaturnaya Gazeta* 5), eerder door Gorbatsjov werd geprezen en een van de ‚successen van de partij en de staat’ werd genoemd.

Wat de zogenaamde ‚visie’ van Gorbatsjov zou zijn, blijkt een opvatting die anderen eerder en preciezer huldigden, een opvatting die dus bepaald niet een opvatting van hem alléén kan worden genoemd en daarbij een opvatting die hij zich slechts moeizaam heeft verworven. Nieuw, zoals hij zelf pretendeert, is deze ‚visie’ al evenmin. Destijds, in de dagen van Kosygin menen we, werden precies dezelfde denkbeelden die thans door ekonomen als Aganbegjan en Sjmeljov worden ontwikkeld reeds naar voren gebracht door prof. Liberman. Vervolgens werden ze in Tsjecho-slowakije verdedigd door prof. Ota Sik.

In zijn boek heeft Gorbatsjov ‚perestrojka’ een ‚revolutie’ genoemd. Maar de hervormingen die zich in Rusland als noodzakelijk en onvermijdelijk aandienen kunnen bepaald niet met dat woord worden gekarakteriseerd aangezien ze de heersende produktieverhoudingen onverlet laten. Ze tasten niet de loonarbeid aan, waarop in het Russische staatskapitalisme evenals in het westerse kapitalisme de produktie is gebaseerd en ze tasten derhalve evenmin de georganiseerde beheersing van de loonarbeiders aan. Wat ‚perestrojka’ aantast is: het systeem van de centrale planning, het systeem volgens hetwelk de produktie en distributie geleid en geregeld wordt vanuit een groot aantal in Moskou gevestigde ministeries en bureaus. Dat betekent dat het bedrijfsleven niet langer of althans veel minder geregeld zal worden met pen en papier via al dan niet reële statistieken, maar dat economische categorieën als winst en verlies, vraag en aanbod, alsmede produktiviteit een belangrijker rol gaan spelen.

Gorbatsjov laat er geen twijfel over bestaan dat het hierom gaat. ‚De essentie van wat wij ons voorstellen’, zo schrijft hij, ‚. . . is het vervangen van de overwegend administratieve methoden door overwegend economische methoden.’

Wat achter dit alles steekt? In een samenleving waar loonarbeid bestaat wordt het maatschappelijk leven als met onzichtbare hand bestuurd en beheerst door economische categorieën als de waarde van de arbeidskracht en de meerwaarde. In een dergelijke samenleving heerst ook de wet van de kapitaalsakkumulatie, een akkumulatie, waarvan de omvang per onderneming, dat wil zeggen de hoogte der investeringen, niet administratief kan worden bepaald maar afhankelijk is van de bedrijfsresultaten oftewel de geproduceerde hoeveelheid meerwaarde. Lenin slaakte ooit al de verzuchting, dat ‚de machine uit de handen’ gleeed, niet daarheen ging ‚waar degene die aan het stuur zat naar toe stuurde’. Gorbatsjov klaagt in zijn boek op zijn beurt over ‚het steeds onbestuurbaarder worden van de samenleving’. Gedurende een lange historische periode — die welke men zou kunnen aanduiden als de periode van de ‚oorspronkelijke akkumulatie’ of de beginnende industrialisering — viel niet te ontkomen aan centrale planning en de daarmee verbonden

macht van de partijbureaucratie. Inmiddels is sinds lang het punt bereikt, waarop die centrale planning de economische ontwikkeling belemmert.

Het opheffen van die belemmering is ‚perestrojka’ en Gorbatsjov windt er geen doekjes om dat daardoor de invloed van de bureaucratie verminderen zal en – maar dat bedekt hij met de mantel der liefde – de macht van de managers zal toenemen. Hij noemt dat ‚demokratisering’. Dat is een vlag die verschillende ladingen kan dekken. In dit geval schijnt er een politiek ideaal in te zijn verpakt, maar dekt zij in werkelijkheid een onontkoombare konsekwentie der kapitalistische produktie.

Vanzelfsprekend duidt Gorbatsjov het in Rusland bestaande produktiestelsel niet als kapitalisme aan. Hij spreekt voortdurend van ‚socialisme’ en heeft het over de ‚socialistische markt’, over ‚socialistische wedijver’ en over ‚socialistische opbouw’. Maar de markt houdt natuurlijk niet op de markt te zijn zodra er een ander etiket op wordt geplakt. En loonslavernij blijft loonslavernij, zoals meerwaardeproduktie ook meerwaardeproduktie blijft, met wat voor frases men dat ook poogt te ontkrachten.

Gorbatsjov, zeiden we zopas, bedekt met de mantel der liefde dat een toenemende macht van de managers het regelrechte gevolg van ‚perestrojka’ zal zijn. Hij doet meer. Optredend als woordvoerder van de managersklasse poogt hij de indruk te wekken, dat ‚perestrojka’ iets anders voorstelt dan het werkelijk is. Hij doet dat onder andere op die bladzijden van zijn boek waar hij citeert uit aan hem gerichte brieven.

Een zekere V.A. Brikovskis – of dat een arbeider is of niet blijft onvermeld – schrijft:

„ . . . Voor de eerste keer in zovele jaren tonen de mensen van de partijleiding en de regering een menselijk gezicht . . . Hoe denken de mensen over uw beleid? Ik zal niet voor de gek houden . . . Ik zal niet spreken over de bevoorrechte klasse van de samenleving. Hier is alles duidelijk. Velen zouden liever blijven leven zoals ze nu doen . . . Ik wil spreken over de proletariërs, de mensen voor wie deze perestrojka op gang gebracht is. Jammer genoeg begrijpen zij uw beleid nog niet in zijn volle omvang en hebben zij er nog steeds niet zoveel vertrouwen in . . . Hersenen ontdooien niet zo gemakkelijk . . . ”

De bedoeling is duidelijk. Het gaat vooral om die ene zin, waarin gezegd wordt dat ‚perestrojka’ voor de proletariërs op gang gebracht is. Dat in deze brief onomwonden wordt vastgesteld, dat er in Rusland proletariërs zijn alsmede een heersende klasse neemt Gorbatsjov op de koop toe. Waarom zou hij niet? Uit ervaring weet hij, dat wanneer je maar altijd weer herhaalt, dat er in Rusland ‚socialisme’ is, velen het bestaan van een heersende klasse, het bestaan van proletariërs, ja zelfs het bestaan van uitbuiting en Onderdrukking, slikken als zoete koek.

Hersenen die ontdooid moeten worden? Niet die van de Russische arbeiders wil het ons voorkomen. Daar is niets mee mis. Zij laten zich, zo blijkt, door Gorbatsjov niet om de tuin leiden en zij hebben in ‚perestrojka’ nog steeds niet al te veel vertrouwen.

Wat de niet nader aangeduide sociale positie van de geciteerde briefschrijver betreft: wij hebben de stellige indruk, dat hij niet tot de arbeidende klasse behoort.

(Slot volgt)

- 1) Anna Sandor, geboren in 1944, is gehuwd met een Nederlander en verblijft sinds 1974 in ons land. Ze is een tijdlang medewerkster geweest van *NRC/Handelsblad* en ze is thans medewerkster van *De Volkskrant*. Ze schreef o.a. een reeks artikelen over de economische hervormingen in Hongarije (later gebundeld onder de titel *De Hongaarse doorbraak*) en het onlangs bij de Staatsuitgeverij verschenen boek *Gorbatsjov de manager*.
- 2) Aldus prof. Louis Menashe in het Amerikaanse tijdschrift *Democratic Left* van nov./dec. 1987.
- 3) Dat er destijds van een verwezenlijking van Kosygin's hervormingsplannen niets terecht is gekomen, ligt hieraan, dat toentertijd de macht van de nieuwe klasse nog niet groot genoeg was om ze door te drukken. Er was – evenals twintig jaar later in China het geval zou zijn – een voortdurende worsteling aan de gang tussen de managers en de bureaucraten, de ‚apparatsjiks’ van de partij. In die worsteling scheen nu eens de ene katego-

rie, dan weer de andere te zegevieren en meer dan eens hielden ze elkaar in evenwicht. Zo'n tijdelijk evenwicht leidde ertoe dat er op het 24ste Russische partijcongres een tweeslachtig kompromis werd voorgesteld dat natuurlijk geen oplossing bood en alleen maar tot gevolg had dat de noodzaak van hervormingen zich later veel krachtiger aandiende en het inmiddels veel sterker geworden managerdom er veel resoluter dan destijds op reageerde.

- 4) Wij geven de inhoud Van Smirnovs artikel weer aan de hand van een beschouwing Dev Murarka in het Amerikaanse weekblad *The Nation* van 24 oktober 1987. Murarka is lange tijd in Moskou werkzaam geweest als journalist en de auteur van een boek, getiteld *Gorbachov: The Limits of Power* (Gorbatsjov: de grensen van de macht). Zijn opstel in het Amerikaanse weekblad bevat letterlijk citaten uit het betoog van Georgi Smirnov.
- 5) De kritiek waarvan we spreken was afkomstig van Vladimir Tikhonov, een specialist op landbouwgebied. Zijn inzichten werden uitvoerig weergegeven door Dev Murarka in *The Nation* van 24 oktober '87.

— 0 —

WIE HEEFT HET RECHT OM TERRORISTISCHE AANSLAGEN TE VEROORDELEN?

Om ieder misverstand en iedere twijfel omtrent onze stellingname bij voorbaat volstrekt uit te sluiten, willen wij hier duidelijk stellen, dat wij terroristische daden of aanslagen scherp veroordelen. Bijna altijd worden er mensen het slachtoffer van, die niets, maar dan ook niets te maken hebben met de zaak die zogenaamd met zo'n aanslag gediend zou zijn. En vaak genoeg zijn de slachtoffers vrouwen en kinderen.

Wij beschouwen het plaatsen van bommen in autobussen of supermarkten in Israël — zoals de PLO meer dan eens heeft gedaan — als iets, dat laf en minderwaardig moet worden genoemd.

Voor even laf en even minderwaardig houden wij de bomaanslag op het warenhuis Harrods in de drukke Londense Oxford Street.

Niet minder afschuwelijk vinden wij de bomaanslag waardoor een vliegtuig van de Air-India met bemanning en passagiers in de Atlantische Oceaan is gestort, een aanslag waarvoor verbitterde Sikhs verantwoordelijk zijn.

Precies zo denken wij over de aanslagen die op 30 april j.l. gepleegd werden in twee Limburgse gemeenten op Britse militairen, die in West-Duitsland gelegerd waren, maar in Nederland hun verlofuren doorbrachten.

Maar wij vinden ook, dat deze en soortgelijke terreurdaden bepaald niet z o n d e r m e e r kunnen worden veroordeeld.

Het is ons standpunt, dat men alleen maar het recht heeft de terreurdaden van de PLO te veroordelen, wanneer men tevens op even felle wijze het optreden van Israelische militairen veroordeelt, hetzij in de vluchtelingenkampen Shaba en Chatilla, hetzij in de Gazastrook, hetzij op de westelijke Jordanoever. Wie met verontwaardiging wil spreken over hetgeen er gebeurde met de Boeing 747 die van Toronto op weg was naar Bombay, mag ons inziens niet zwijgen over de bestorming van de Gouden Tempel der Sikhs in Amritsar. En wie verontwaardigt reageert op de aanslagen die door de I.R.A. (het Ierse republikeinse leger) worden opgeëist, dient niet te zwijgen over het optreden van Britse militairen in Ulster of zelfs buiten Ierland.

Nog geen twaalf uur nadat in Roermond en in Nieuw Bergen de schoten waren gevallen en de explosie plaats had gaf Wim Kok, alvorens in Den Bosch zijn 1-mei-toespraak te houden, lucht aan zijn gevoelens van afgrijzen. Wie, zoals hij, op dat moment zwijgt — of eerder gezwegen heeft — over het feit dat drie ongewapende IRA-leden in Gibraltar koelbloedig door Britse commando's werden vermoord, die maakt zich naar ons oordeel tot een medeplichtige van mevrouw Thatcher, die nooit moe wordt ach en wee te roepen

over Ierse moordenaars, maar op alle mogelijke wijze moordenaars in Britse uniform in bescherming neemt.

Vanzelfsprekend: het feit dat terreurdaden als die welke wij zopas hebben genoemd b e g r i j p e l i j k zijn vormt daarvoor nog a l l e r m i n s t e e n r e c h t v a a r d i g i n g . Maar men kan volgens ons niet de ene terreur veroordelen en die van de andere partij met de mantel der liefde bedekken. Doet men dat laatste niet, veroordeelt men de terreur van de staat, of dat nu Israël, India of het Verenigd Koninkrijk is, even scherp als de terreur die zich tegen het optreden van de desbetreffende staat keert, dan dient men daaraan toe te voegen, dat van een dergelijke terroristische sfeer altijd dan sprake is wanneer men te doen heeft met een zwakke of nog niet of nauwelijks tot ontwikkeling gekomen beweging van de arbeiders.

Terreurdaden werden in het Russische tsarenrijk gepleegd door groepen of personen die zich tegen het tsarisme keerden in een tijd, dat de boeren en arbeiders in Rusland nog niet de stoottroepen van de burgerlijke omwenteling konden zijn. In Oostenrijk schoot tijdens de eerste wereldoorlog de sociaaldemokraat Friedrich Adler een minister dood omdat hij protest tegen de oorlogspolitiek wilde aantekenen en de Oostenrijkse arbeidersklasse te zwak was om zich tegen de oorlog te verzetten.

Wat de terreur van de IRA betreft: ze duurt onverminderd voort en zal onverminderd voortduren zolang in Ierland het kapitalisme nog maar uiterst zwak ontwikkeld is. In een modern en vol ontwikkeld kapitalisme beschikt de onderdrukte arbeidersklasse over héél wat machtiger strijdmiddelen dan explosieven in personenauto's of groot-winkelbedrijven. Vandaar dat in het moderne Spanje het terrorisme dat er een 'normaal' verschijnsel was in de 19e eeuw en de eerste dertig jaren van de 20ste, een randverschijnsel is geworden. Voor zover het door de Baskische afscheidingsbeweging ETA nog wordt gehanteerd kan dat terrorisme veel minder dan in de tijd van Franco of de tijd vóór Franco op de algemene sympathie rekenen. Het is gedoemd te verdwijnen, zoals het Arabische of Lybische terrorisme verdwijnen zal zodra in dergelijke landen het voorkapitalistische verleden voorgoed verdwenen zal zijn.

Het terrorisme, welk terrorisme ook, heeft altijd een historische voedingsbodem. Het heeft weinig zin om met een morele veroordeling van het terrorisme aan te komen zonder zich kritisch tegenover die voedingsbodem op te stellen.

— o —

BEMOEILIJKT DE TECHNISCHE ONTWIKKELING DE EENHEID VAN DE ARBEIDERS?

Nog niet zo lang geleden ontvingen wij een brief van een Spaanse kameraad waarin de vrees werd uitgesproken, dat de technische ontwikkeling een uiterst nadelige invloed zou hebben op de strijd van de arbeidende klasse. Dat zou hieruit voortspuiten, dat nieuwe en moderne technieken een wig zouden drijven tussen diverse groepen van arbeiders en ertoe zouden bijdragen dat zij die de ene soort arbeid verrichten vér af zouden komen te staan van arbeiders met een heel ander soort van beroep. Om wat hij bedoelde te verduidelijken wees de Spaanse briefschrijver op het levensgrote verschil tussen iemand die met elektronische apparatuur of met computers werkt en een ongeschoolde arbeider aan de lopende band of bijvoorbeeld een werkloze.

Onze kijk op de gevolgen van de technische ontwikkeling is geheel anders. Wij menen

niet dat de voortschrijdende techniek de verschillen tussen de diverse categorieën arbeiders groter maakt. Integendeel: wij zijn van mening dat de technische ontwikkeling in het algemeen de eventueel bestaande verschillen juist verkleint. Natuurlijk, het valt niet te ontkennen, dat de beoefenaren van sommige beroepen, bijvoorbeeld zij die computers programmeren, zich wel mijlen 'verheven' zullen (of kunnen) voelen boven, laat ons zeggen vuilnismannen of schoonmaaksters. Maar wanneer wij konstateren dat de verschillen in het algemeen kleiner worden — en we spreken hier van een *t e n d e n s* — dan hebben wij het oog op een *r e g e l*, die, zoals bekend, door uitzonderingen alleen maar wordt bevestigd.

De techniek maakt de arbeid van de een hoe langer hoe meer gelijk aan de arbeid van de ander. Sedert het begin van wat men de *industriële revolutie* noemde is dat het geval geweest en juist de allermooiste technische ontwikkeling maakt deze waarheid slechts hoe langer hoe meer tot een *a l g e m e n e* waarheid.

Zo'n halve eeuw geleden was voor het personeel van banken, verzekeringsmaatschappijen of andere kantoren een opleiding vereist die voor de doorsnee arbeidersjongen of het doorsnee arbeidersmeisje niet nodig was en derhalve ook niet was weggelegd. Tegenwoordig behoeft het kantoorpersoneel niet meer in procenten te rekenen of andere berekeningen van wiskundige aard te kunnen uitvoeren. Het hoeft zelfs geen doodeenvoudig rekenwerk meer te doen. Dat doet de machine. Het enige wat de desbetreffenden moeten kunnen is: dergelijke machines of machientjes bedienen, precies eender als de kassière in supermarkt of warenhuis. De machine heeft (alweer in het algemeen) het kantoorpersoneel verproletariseerd. Het gevolg is geweest, dat in de laatste tientallen jaren — vooral in die landen waar deze ontwikkeling het verst is voortgeschreden — blijk is gegeven van een strijdbaarheid die nog voor de tweede wereldoorlog zelden of nooit kon worden waargenomen, om niet te zeggen ondenkbaar zou zijn geweest. En uiteraard is het voorbeeld dat we hier geven met betrekking tot het kantoorpersoneel niet meer dan een voorbeeld, een voorbeeld echter dat met vele anderen zou zijn aan te vullen.

Er komt nog iets bij. De moderne technologie heeft de modern-kapitalistische maatschappij kwetsbaarder gemaakt dan die van een vroegere periode. Om kracht tegenover het ondernemersdom (als geheel) te ontwikkelen was voorheen een grote klasse-eenheid een vrijwel onmisbare voorwaarde. Heden is dat in veel mindere mate het geval. Wanneer eventueel slechts een uiterst klein deel van alle werkers in een modern geoutilleerd bedrijf de strijd tegen de directie zouden aanbinden, dan nog wordt de produktie praktisch volkomen lamgelegd. Zien wij enerzijds als gevolg van de nieuwe technologie de eenheid van de werkenden dus toenemen, anderzijds wordt het belang van die eenheid voor een succesvol optreden dus minder groot dan vroeger. De strijd van de arbeiders wordt dus door de technische ontwikkeling niet bemoeilijkt — zoals onze Spaanse vriend gelooft — maar juist om *t w e e* verschillende redenen juist vergemakkelijkt. Voor zover die technische ontwikkeling een antwoord op de arbeidersstrijd zou moeten geven — wat de bedoeling is — pakt dat anders uit en wordt opnieuw het woord bevestigd, dat het kapitaal bovenal zijn eigen doodgraver produceert.

Wat de opmerking over de kloof tussen werkenden en werklozen betreft: die snijdt hierom geen hout, omdat wanneer men het over de eenheid in de strijd heeft, dat altijd over werkenden gaat. Zij die buiten het produktieproces zijn komen te staan kunnen nu eenmaal noch staken, noch deelnemen aan bedrijfsbezettingen of soortgelijke akties en ze kunnen dus bij dergelijke akties ook geen spaak in het wiel steken.

WAT BEDOELDE MEVROUW THATCHER TOEN ZIJ OVER HET SCHEPPEN VAN RIJKDOM SPRAK?

Weinig toespraken van de Britse premier mevrouw Thatcher hebben zoveel stof doen opwaaien als die welke zij zaterdag voor pinksteren heeft gehouden voor een aantal vertegenwoordigers van de Schotse kerk. Zij verklaarde daarin, dat haar persoonlijke religieuze overtuiging en het bijbelse gebod, dat 'men zijn naaste lief moet hebben als zichzelf' de grondslag vormden voor het beleid van haar regering. Ze betoogde ook, dat het scheppen van rijkdom volstrekt niet moreel verwerpelijk is, doch integendeel op religieuze gronden te verdedigen valt, hetgeen ze met enkele bijbelcitatën illustreerde.

De reacties lieten niet op zich wachten. De (Anglicaanse) bisschop van Gloucester herinnerde er de 'ijzeren dame' aan, dat 'er eerder een kameel door het oog van een naald gaat, dan dat er een rijke het koninkrijk gods betreedt'. Enkele Schotse dominees onder haar gehoor voegden haar terstond nadat ze was uitgesproken toe, dat wanneer het om bijbelteksten ging, er ook nog wel een heel toepasselijke te citeren viel: het woord van de apostel Paulus namelijk, dat 'vrouwen moeten zwijgen'. In het Britse Lagerhuis informeerde de leider van de oppositie sarcastisch of het korten op de kinderbijslag, het afschaffen van de gratis maaltijden op de scholen en het stoppen van eenmalige uitkeringen misschien gebaseerd was op die tekst uit het evangelie van Mattheus, waarin gezegd wordt dat 'Pilatus zijn handen (in onschuld) waste'. En op dat alles volgde de reacties van weer anderen, die met andere bijbelteksten hun eerwaarde kollega te lijf gingen en hun instemming betuigden met het door mevrouw Thatcher gehanteerde bijbelwoord, dat 'wie niet werkt, evenmin zal eten'.

Niet alleen in Groot-Brittannië maar ook hier te lande leidde de gewraakte toespraak tot kritische geluiden en pennestrijd. In *NRC-Handelsblad* schreef een van de commentatoren, dat de oprechtheid van Thatchers christelijk geloof niet kon worden ontkend, ook dan niet, wanneer men het niet eens was met haar interpretatie van de bijbel. Waaraan zowel deze als andere opmerkingen totaal voorbijgaan is, dat het mevrouw Thatcher minder te doen was om een interpretatie van de bijbel, dan wel om een interpretatie van haar politiek. Afbraak van de gezondheidszorg, kortingen op de sociale uitkeringen en het creëren van belastingvoordelen voor in het bijzonder de héél rijken hebben haar Conservatieve regering het verwijt van 'harteloosheid' bezorgd. Wat mevrouw Thatcher pookte aan te tonen was, dat de Tories wel degelijk een sociaal, in háár terminologie: een christelijk, geweten hebben. In onze terminologie: zij pookte niet te bewijzen dat de bijbel kapitalistisch is, doch dat het kapitalisme bijbels is.

Wie zich over dit alles een oordeel wil vormen dient er zich rekenschap van te geven, dat de religie een produkt is van de maatschappij, dat religieuze opvattingen niet los te maken zijn van de maatschappelijke verhoudingen en dat ook de vraag wat of moreel aanvaardbaar en wat of moreel verwerpelijk is in deze en in gene maatschappijvorm verschillend zal worden beantwoord, in een klassenmaatschappij bovendien door de heersende klasse anders dan door de onderdrukte.

Het nemen van kapitaalrente bijvoorbeeld is lange tijd — met aan de religie ontleende argumenten — als moreel verwerpelijk beschouwd. Met de opkomst van het kapitalisme en het daarmee gepaard gaande ontstaan van het protestantisme, werden die religieuze argumenten voor ondeugdelijk gehouden. Religieuze opvattingen hebben derhalve geen absoluut karakter. Ze veranderen, zo niet gelijktijdig, dan toch in nauwe samenhang met de maatschappelijke ontwikkeling en met maatschappelijke veranderingen. Hieruit valt het ook te verklaren dat men in verschillende maatschappijvormen verschillende religies aantreft en dat er bij 'primitieve' maatschappijvormen 'primitieve' religies

passen. Om tot Groot-Britannië terug te keren, een opmerking als die, dat de oprechtheid van Thatchers christelijk geloof niet kan worden ontkend, zegt volstrekt n i e t s , zolang daar niet aan wordt toegevoegd w a t zij oprecht gelooft, zolang niet wordt duidelijk gemaakt, dat haar ,oprechte geloof' het geloof van de Britse heersende klasse is, waarvan ooit eens is opgemerkt, dat indien zij van ,god' spreekt, zij het recht op uitbuiting en de accumulatie van het kapitaal bedoelt. Voor de onderdrukte klasse ziet het er anders uit. Haar ervaring leert, dat het scheppen van rijkdom, het scheppen van armoede tot voorwaarde heeft. Waarom het daarbij gaat is niet of het scheppen van rijkdom al dan niet moreel verwerpelijk is, maar wat of het betekent, hoe of het in zijn werk gaat. Moraal is altijd k l a s s e m o r a a l .

Het oprechte geloof van mevrouw Thatcher is het oprechte geloof, dat een op puur kapitalistische belangen gerichte politiek in overeenstemming is met de enig juiste interpretatie van het Christendom; zij die van mening zijn, dat de kapitalistische belangen wat minder puur en wat minder openlijk tentoongespreid zouden moeten worden, juist als men ze goed behartigen wil, houden er een andere interpretatie van het christelijk geloof of van de bijbel op na. Zegt mevrouw Thatcher, dat de Tories wel degelijk een christelijk geweten hebben, de officiële (burgerlijke) oppositie verkondigt, dat zij er een ánder christelijk geweten op na houdt. Daartegenover is de onderdrukte klasse van mening, dat mevrouw Thatcher (of welke vertegenwoordig(st)er van de heersende klasse ook) in h e t g e h e e l g e e n geweten heeft. Die onderdrukte klasse houdt er, op grond van haar klassepositie, een ándere moraal op na, feit, dat voor de heersende klasse op haar beurt een reden vormt om te beweren, dat de door haar onderdrukten van iedere moraal gespeend zijn. Voor de ene klasse is er een ándere werkelijkheid dan voor de andere klasse en bij de ene werkelijkheid past er een andere ,waarheid' dan bij de andere. De waarheid is al evenmin absoluut als de vorm van de samenleving of de moraal. Zij die op de toespraak van mevrouw Thatcher reageerden hebben daar geen enkele aandacht aan besteed. De verklaring daarvoor is, dat de desbetreffende reacties niet uit de onderdrukte klasse afkomstig waren. Arbeiders hebben er geen behoefte aan mevrouw Thatcher van repliek te dienen. Er is geen arbeider die niet weet wat voor taal er te beluisteren valt als zij d'r mond open doet. Maar arbeiders laten het aan dienaren van de Anglicaanse kerk of aan vertegenwoordigers van de zogenaamde Labourpartij over daartegen te protesteren. Arbeiders vinden het volstrekt normaal, dat leden van de regering de taal van hun onderdrukkers spreken en of men die taal nu wel of niet in overeenstemming met de bijbel acht laat de arbeiders siberisch. Uitbuiting en onderdrukking houden niet op uitbuiting en onderdrukking te zijn indien men aantoonst, dat ze in overeenstemming zijn met wat in de bijbel staat. En als mevrouw Thatcher verklaart, dat zij ,oprecht gelooft' dat ,wie niet werkt ook niet zal eten', dan weet iedere werkloze, beter dan welke bisschop of welke politicus van de oppositie ook, dat het kapitalistische verhoudingen zijn, die hem het werken onmogelijk maken en dat de moraal van mevrouw Thatcher — of men die nu wel of niet christelijk en bijbels wil noemen — niets anders is dan de kapitalistische moraal, dat wil zeggen de vertolking van het kapitaalsbelang.

— o —